

УДК 730:7.045“19/20”

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2023.6.10>**Роготченко Олексій Олексійович,**

доктор мистецтвознавства, професор, старший науковий співробітник,
член-кореспондент Національної академії наук України,
головний науковий співробітник відділу теорії та історії культури
Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України
ORCID ID: 0000-0003-4631-8260
rogotchenko2007@ukr.net

**ОБРАЗ БЛАЖЕННОГО СЕФЕРИНО ХІМЕНЕСА МАЯ
(ЕЛЬ ПЕЛЕ) В ІСПАНСЬКІЙ САКРАЛЬНІЙ СКУЛЬПТУРІ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Дослідження присвячене вивченню постаті Блаженного Сеферіно Хіменеса Мая (Ель Пеле) (1861–1936), який мав ромське походження та проживав на території Іспанії. За свою прижиттєву сподвижницьку діяльність в релігійній царині, благодійництво та громадську роботу в галузі ромського права, а також, внаслідок мученицької загибелі в період громадянської війни в Іспанії, був беатифікований Папою Римським Іоанном Павлом II у 1997 році. Встановлено, що Ель Пеле як перший ромський святий шанується ромами всього світу. А його особистість та життєвий шлях становить інтерес для іспанських митців у галузі скульптури. У зв'язку з цим, на тепер наявний ряд його скульптурних зображень, які демонструють традицію іспанської скульптурної пластики та варті уваги мистецтвознавців. Мета статті – схарактеризувати особливості формування художнього образу Блаженного Сеферіно Хіменеса Мая (Ель Пеле) в сакральній скульптурі Іспанії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Узагальнені результати: у дослідженні охарактеризовано іконографічні особливості та специфіку художнього образу Блаженного Сеферіно Хіменеса Мая (Ель Пеле), на прикладі ряду скульптурних творів іспанських митців, до яких належить Хосе Марія Барон (скульптура «Сеферіно Хіменес Мая»), Хуан де Авалос (скульптура «Блаженний Сеферіно Хіменес Мая»), Даріо Фернандес Парра (скульптура «Сеферіно Хіменес Мая з дитиною»), Енкарнасьйон Уртадо Моліна («Ель Пеле»), Хосе Луїс Майо Лебріхе (скульптура «Сеферіно Хіменес Мая»). Аналіз цих зразків іспанської пластики дав змогу дійти висновку, що в них наявна стала іконографічна католицька традиція з використанням звичної атрибутики, поз та жестів. Разом із тим, їм притаманні елементи авторської інтерпретації образу Ель Пеле, завдяки чому окремі скульптурні зображення сприймаються як експресивні зразки сучасного образотворчого мистецтва.

Ключові слова: художній образ, перший ромський святий, іспанська сакральна скульптура, іспанська пластика, роми, цигани, католицизм.

Rohotchenko Oleksii. THE IMAGE OF BLESSED CEFERINO GIMÉNEZ MALLA (EL PELÉ) IN SPANISH SACRED SCULPTURE OF THE LATE 20TH – EARLY 21ST CENTURY

The research is devoted to studying the figure of Blessed Ceferino Giménez Malla (El Pelé) (1861–1936), who was of Roma origin and lived in Spain. For his lifetime accomplice activities in the religious sphere, charity, and public work in the field of Roma rights, as well as due to his martyrdom during the Spanish Civil War, he was beatified by Pope John Paul II in 1997. It has been established that El Pelé as the first Roma saint is revered by Roma people all over the world. And his personality and life path are of interest to Spanish artists in the field of sculpture. In this regard, currently there is a number of his sculptural images that demonstrate the tradition of Spanish sculptural plastic arts and are worth the attention of art critics. The purpose of the article is to characterize the peculiarities of the formation of the artistic image of Blessed Ceferino Giménez Malla (El Pelé) in the sacred sculpture of Spain of the late 20th – early 21st century. Generalized results: the study describes the iconographic features and specificity of the artistic image of Blessed Ceferino Giménez Malla (El Pelé), using the example of a number of sculptural works by Spanish artists, including José María Barón (the sculpture «Ceferino Giménez Malla»), Juan de Avalos (the sculpture «Blessed Ceferino Giménez Malla»), Darío Fernández Parra (the sculpture «Ceferino Giménez Malla with a Child»), Encarnación Hurtado Molina («El Pelé»), José Luis Mayo Lebrija (the sculpture «Ceferino Giménez Malla»). The analysis of these examples of Spanish sculpture made it possible to conclude that they have a stable iconographic Catholic tradition using conventional attributes, poses and gestures. At the same time, they have elements of the author's interpretation of the image of El Pelé, thanks to which individual sculptural images are perceived as expressive examples of contemporary fine art.

Key words: Artistic image, first Roma saint, Spanish sacred sculpture, Spanish sculpture, Roma, Gypsies, Catholicism.

Вступ. Постаць Блаженного Сеферіно Хіменеса Мая (*icn. Beato Ceferino Giménez Malla*) (1861–1936) – відомого як Ель Пеле (*El Pelé*), легендарного ромського святого – є характерним втіленням глибокої релігійності та моральних чеснот людини. Народившись у місті Бенавент-де-Сергіа в іспанській провінції Леріда, в родині кочових ромів, які займались торгівлею кінями, він з дитинства вів мандрівний спосіб життя, також торгував кінями, а частину зароблених коштів жертвував нужденним.

Подібно до своїх батьків, які мали прізвиська «el Tichs» та «la Jeseía», з дитинства його кликали «el Pelé», оскільки серед ромів Іспанії було заведено ставити артикль «el»/«la» перед іменами. Це ознака простоти й традиції, укоріненої в глибині століть – явище таке ж природне, як і ромський кочовий спосіб життя [4]. У біографічній статті на сайті Конференції єпископату Іспанії також фігурує версія про походження від слова «pelado» – «поголений, коротко стрижений» [6].

Дотримуючись ромських традицій, Ель Пеле водночас був вірянином-католиком. Уклавши шлюб за ромським звичаєм у підлітковому віці, у 1912 р. він обвінчався з дружиною Терезою в церкві. Був священником, членом Третього Францисканського Ордену. Вирішував конфлікти й суперечки серед ромів, завдяки чому його за мудрість та чесність поважали як представники ромського етносу, так і іспанці. У сучасний період Блаженний Сеферіно Хіменеса Мая шанується в Іспанії як мученик за віру – його було вбито під час громадянської війни в Іспанії в межах релігійних гонінь, а в 1997 р. канонізовано Папою Римським Іоанном Павлом II та оголошено святим-офіційним покровителем ромів.

Тож, вкрай важливо дослідити образно-стилістичні особливості втілення образу єдиного канонізованого рома-католика в різних видах образотворчого мистецтва. Особливий інтерес становлять твори скульптури, оскільки мистецтвознавчий аналіз скульптурних зображень Сеферіно Хіменеса Мая досі не проводився. Враховуючи те, що він проживав та територію Іспанії, актуально дослідити особливості втілення його образу в тво-

рах саме іспанської релігійної скульптури кінця ХХ – початку ХХІ ст., простеживши унікальне поєднання канонів зображення католицьких святих та ромських традицій з авторською інтерпретацією іспанських скульпторів. Це допоможе глибше зрозуміти скульптурне мистецтво Іспанії, його взаємозв'язок з ромською культурою та окреслить шляхи увічнення пам'яті про блаженного Ель Пеле.

Мета статті – охарактеризувати особливості формування художнього образу Блаженного Сеферіно Хіменеса Мая (Ель Пеле) в сакральній скульптурі Іспанії кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Матеріали і метод. Джерельною базою дослідження стали твори скульптури, виконані іспанськими митцями кінця ХХ – початку ХХІ ст. У цій статті, окрім джерелознавчого методу, було використано історико-культурний метод, мистецтвознавчий аналіз та метод теоретичного узагальнення.

Дослідження сакральної скульптури Іспанії, де окреме місце посідають скульптурні зображення Ель Пеле як покровителя ромів, як об'єкта наукових досліджень досі не проведено. Окремі згадки про неї знаходимо в мистецтвознавчих працях про скульптуру як виду мистецтва [3]. Серед зарубіжних заслуговують на увагу наукові праці А. Рітхе [13], Дж. Брюк [5], С. Вебстер [17], А. Лопес-Гарсія [9], Ш. Шаретт [7], Дж. Суредра [15] та ін. Однак, у раніше згаданих наукових працях не приділено належну увагу дослідженню сакральній скульптурі початку ХХІ ст. У 1997 р. вперше було опубліковано біографію Блаженного Сеферіно Хіменеса Мая, де акцентовано на таких його чеснотах, як вміння сіяти злагоду та солідарність між своїм народом, а також, посередництво в конфліктах [12]. Про значення Ель Пеле в становленні католицизму згадано й в «Історії з історії Церкви» [10] та в книзі «Католицизм та бразильські цигани» [8, с. 222–223].

Серед вітчизняних праць на увагу заслуговує дослідження Г. Сагач, в якому пунктирно описано біографію Ель Пеле, що дало змогу ознайомити українську наукову спільноту з феноменом єдиного ромського святого, чим підвищивши обізнаність українців із ром-

ською культурою [2]. На широкий загал біографію Ель Пеле було оприлюднено в «Ромській народній газеті» у 2000 р., у статті італійського Кардинала К. М. Мартіні [1]. Дослідження історіографічного матеріалу виявило відсутність вітчизняних наукових досліджень, присвячених аналізу сакральної скульптури Іспанії загалом та скульптурних зображень покровителя ромів зокрема.

Результати. У контексті вивчення ромської історії, етногенезу, культури й світогляду ромів та численних прикладів християнської святості виділяється постать Блаженного Сеферіно Хіменеса Мая (Ель Пеле), який відзначався глибокою релігійністю та активною участю у церковному житті ще задовго до трагічних подій Іспанської громадянської війни (1936–1939). Щоденні відвідування мес, молитви за вервицею були невід'ємною частиною його світогляду. Велику увагу приділяв катехизації та християнському вихованню дітей, розповідав біблійні сюжети, навчав молитов і шанобливого ставлення до природи. З часом Ель Пеле активно долучився до діяльності релігійних організацій та рухів, зокрема Євхаристичних братств, нічної Адорації, благодійної спільноти святого Вінсента де Поля, Третього Францисканського Ордену для мирян, був великим авторитетом серед ромів.

За загибель з метою відстоювання релігійних цінностей (заступництво за священника під час релігійних переслідувань 1936 р., внаслідок чого Ель Пеле був заарештований та після тривалих тортур розстріляний республіканцями), він внесений Католицькою церквою до лику блаженних. Ставши єдиним на сьогодні беатифікованим ромом (1997), Ель Пеле уособлює ідею християнського універсалізму, згідно з якою шлях до святості відкритий представникам усіх народів та культур.

Образ Блаженного Ель Пеле знайшов втілення у різних видах сакрального мистецтва Іспанії, зокрема у творах релігійної скульптури, яка є предметом даного дослідження. Прикладом може слугувати дерев'яна скульптура, створена у 2001 р. іспанським різьбярем Даріо Фернандесом Парра (*Dario Fernández*

Parra) для санктуарію Нуестро Падре Хесуса де ла Салуда та Марії Сантісіми де лас Ангустіас (*Santuario de Nuestro Padre Jesús de la Salud y María Santísima de las Angustias*) у м. Севілья (Рис. 1). Композиція втілює один з євангельських епізодів, пов'язаних з Ель Пеле – годування голодних дітей. Блаженний зображений у костюмі з атрибутами святості – німбом, вервицею, хрестом. Поряд – дитина підліткового віку, яка лівою рукою вказує на Ель Пеле, як доброчинця, який допоміг їжею.

Образи є поліхромними, виконаними в реалістичній манері з надзвичайною увагою до деталей: майстерно передані анатомічні особливості постатей, риси облич, емоції, фактура одягу та релігійної атрибутики. Фігури статичні, позбавлені зайвого пафосу, що наближує їх до сакральних зображень візантійської традиції. Водночас відчутний авторський почерк скульптора в моделюванні об'ємної форми та виразності персонажів. Твір Даріо Фернандеса Парра репрезентує один з напрямків сучасної іспанської сакральної пластики, що поєднує канонічне іконографічне рішення з реалістичною образотворчою мовою та індивідуальним стилем митця. Скульптурне зображення демонструє шляхи збереження та актуалізації пам'яті про Бла-

Рис. 1. Даріо Фернандес Парра «Сеферіно Хіменес Мая з дитиною», 2001

женного Ель Пеле в релігійному мистецтві початку ХХІ ст.

У 1998 р., до річниці беатифікації Ель Пеле, різьбярка з муніципалітету Утрера (провінція Севілья) Енкарнасьйон Уртадо Моліна (*Encarnacion Hurtado Molina*) створила дерев'яну скульптуру (таллу) Блаженного Сеферіно (Рис. 2), відтворивши його традиційний іконографічний образ з атрибутами святості [11; 16]. Скульптура Ель Пеле є яскравим зразком творчої манери Енкарни – реалістичної, емоційної, з майстерним відтворенням деталей, передачею об'єму та фактури матеріалів. Блаженний постає у традиційній іконографії, в статичній позі й в класичному костюмі з ціпком. Обличчя виразне – прочитується внутрішній світ персонажа. Скульптура органічно поєднує установлену іконографію католицьких святих та авторську манеру митця. Це робить її цінним зразком іспанської релігійної пластики кінця ХХ – початку ХХІ ст. Скульптура від моменту свого створення знаходилась в церкві Святого Франциска в Утрері в Іспанії, але 15 травня 2016 р., через ремонтні роботи її тимчасово перенесли до церкви Матері Божої Королеви циган (*Santuario de la Vbrgen de Consolacion*), де роми-парафіяни моляться до блаженного Сеферіно, якого шанують як заступника та покровителя [16].

Згідно з традицією християнської іконографії та символіки, в руки скульптури Блаженного було покладено гілочки розмарину. Цей символічний жест пов'язаний з народними легендами про те, що розмарином був наповнений ківш Діви Марії під час Відвідин Єлизавети. Також у християнській традиції гілочки цієї рослини часто кладуть біля ніг статуї Богородиці та Ісуса як символ шани й довічної пам'яті. Наявність розмарину в руки скульптури Ель Пеле є своєрідною паралеллю між ним та іншими шанованими святими, підкресленням його високої духовності. Розмарин тут виступає як своєрідна данина поваги цій мученицькій постаті.

Глиняну скульптуру блаженного Ель Пеле створив відомий іспанський скульптор Хосе Луїс Майо Лебріхе (*D. Jose Luis Mayo Lebrija*). Скульптура виконана в реалістичній манері з

Рис. 2. Енкарнасьйон Уртадо Моліна, «Ель Пеле». 1998

використанням традиційних для іспанської релігійної різьби прийомів та демонструє Ель Пеле, поруч із яким стоїть хлопчик, демонструючи його милосердя та допомогу скривдженим (Рис. 3). Композиція традиційна для зображень католицьких святих – фронтальна, з легким нахилом голови, та складеними на плечах хлопчика руками. Реалістична манера виконання підсилює загальний гуманістичний пафос скульптури. Зображення виразне, передає індивідуальні риси Блаженного. Погляд спрямований донизу, що підкреслює смиренність образу. Одяг та атрибути Ель Пеле відповідають історичним реаліям та агіографічним джерелам про блаженного. Скульптура відзначається прискіпливо опрацьованими деталями, що свідчить про високу технічну майстерність автора.

Існує кілька можливих причин, чому він при створенні образу блаженного приділив особливу увагу детальній роботі з руками: у християнській іконографії руки часто несуть певне символічне значення, передають жести молитви, благословення тощо. Ймовірно,

Рис. 3. Хосе Лебріха. «Сеферіно Хіменес Мая», 2015–2016 (фото R. Robledo).

митець таким чином намагався підкреслити глибоку віру та духовність Ель Пеле. Оскільки реалістичне виконання рук вимагає високої майстерності, це міг бути своєрідний творчий виклик для Хосе Луїс Майо Лебріхе – продемонструвати свої уміння. Зображення зморшок і жил на руках додає переконливості образу, нагадуючи про складну долю та немолодий вік Ель Пеле.

Постать Блаженного Ель Пеле вирізняється не лише глибокою релігійністю, а й мужністю у відстоюванні християнських цінностей, готовністю прийняти мученицьку смерть за свої переконання, глибокою повагою до свого народу – ромів, щире намагання допомогти їм у вирішенні спірних питань та матеріальних негараздів. Одначе, його поважав не лише простий ромський та іспанський люд, а й релігійні чини. Дружба Ель Пеле з єпископом Флорентіно Асенсіо Барросо (*Florentino Asensio Barroso*), представником вищих церковних кіл, сама по собі була незвичайним явищем для тих часів. Проте навіть цей зв'язок не врятував видатного ромського релігійного діяча від розстрілу. Коли йому запро-

понували помилування в обмін на зречення католицької віри та відмову від вервиці, Ель Пеле обрав шлях мученика. Він прийняв смерть, тримаючи вервицю в руці та проголошуючи слова «Хай живе Христос Цар!». На честь цієї трагічної події в каплиці церкви Сан Франциско де Асис Барбастро (*Parroquia San Francisco de Asís*) в м. Барбастро знаходиться дерев'яна скульптура роботи Хуана де Авалоса (*Juan de Ávalos*), що зображує Ель Пеле. Митець вирізьбив його постать у традиційній для зображення католицьких святих манері. Це фронтальна композиція, складені хрест-навхрест на грудях руки, смиренний розсіяний погляд, блаженний вираз обличчя. Водночас образ наповнений реалістичними деталями, що передають індивідуальні риси блаженного. Лице, руки, одяг – все майстерно вимодельоване різцем талановитого різьбяр.

Інший важливий зразок вшанування пам'яті Ель Пеле в Іспанії – гранітний моноліт, встановлений біля монастиря Ель Пуейо неподалік від м. Барбастро, створений Хосе Марією Бароном (*icn. José María Barón*). Монументальна скульптура, виконана з

твердого каменю, над якою возвеличується масивний хрест, уособлює непохитність віри та духу Блаженного. Поряд із монолітом розташований розарій з каміння, що символізує причетність Сеферіно до молитовної традиції Католицької Церкви [14] та колесо ромської кибитки, яке підкреслює приналежність Ель Пеле до мандрівного ромського етносу, який свого часу отримав прихисток й на території Іспанії.

Отже, як підтверджує цей та всі інші проаналізовані в цьому дослідженні твори, скульптурні зображення Ель Пеле водночас представляють традицію іспанської пластики кінця ХХ – початку ХХІ ст. та є проявом вшанування ромського святого. Адже, як вже зазначалось, кочовий спосіб життя ромів та проживання їх на територіях із різними релігійними системами не сприяли тому, щоб у ромського етносу було багато святих, яким вони поклонялись. Цінним є той факт, що Ель Пеле, як вже згадувалось, за життя виконував функції циганського мирського судді, з огляду на систему ромського народного правосуддя і традиції. А, як відомо, вони відрізняються життєстійкістю навіть на початку ХХІ ст. Тому постать Ель Пеле не лише як канонізованого блаженного, а і як легендарного громадського ромського діяча є дуже шанованою серед ромів, які проживають на території Іспанії та інших країн. У зв'язку з цим феномен Блаженного рома Сеферіно Хіменеса Мая (Ель Пеле) заслуговує наукових розвідок в галузі релігієзнавства, культурології, соціології, філософії та мистецтвознавства.

Висновки. Здійснено комплексний мистецтвознавчий аналіз скульптурного втілення образу Блаженного рома Сеферіно Хіменеса Мая (Ель Пеле) у творчості іспанських митців кінця ХХ – початку ХХІ ст. Дослідження дозволило охарактеризувати особливості іконографії Ель Пеле в іспанській пластиці, що безпосередньо пов'язано з його беатифікацією 1997 р. на честь його релігійних та громадських діянь за життя. Саме ця подія стала поштовхом для створення низки монументальних скульптур на його честь як першого блаженного з ромського народу.

У більшості проаналізованих творів простежується сталість іконографічної традиції у зображенні католицьких святих з використанням звичної атрибутики, поз, жестів. Водночас окремі митці вдаються до авторської інтерпретації образу, надаючи йому рис сучасності й експресії, куди належать, наприклад, скульптурні твори авторства Енкарнасьйон Уртадо Моліни (1998) та Хосе Марії Барона (2017).

Загалом, скульптурна спадщина Блаженного Ель Пеле репрезентує як традиційний напрям іспанської релігійної скульптури, так і новітні пошуки митців у царині сакрального мистецтва. А головне – вона слугує важливим чинником популяризації постаті видатного християнського сподвижника-рома та мученика за віру серед широкого загалу вірян, що дозволяє привернути увагу суспільства до цієї сторінки ромської історії та культури. У подальшому доцільно розширити спектр досліджуваних зразків іспанської скульптурної пластики, присвяченої Сеферіно Хіменесу Малья.

Література:

1. Мартіні К. М. *Ель Пеле – ромський мученик. Романі Яг*. Ромська народна газета. 10 жовтня 2000. С. 5.
2. Сагач Г. Духовна педагогіка любові: словацький досвід. *Таврійський вісник освіти*. 2017. № 1. С. 78–88.
3. Шмельова Т. В. Мистецтво скульптури: навчально-методичний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2018. 201 с.
4. Beato Ceferino Giménez Malla, el «Pelé», mártir. *Vangelo del giorno*. URL: <https://vangelodelgiorno.org/SP/display-saint/db47e592-8d63-49ce-9609-03fec388fc2c> (date of access: 17.01.2024).
5. Burke J., Webster S. V. Art and Ritual in Golden-Age Spain: Sevillian Confraternities and the Processional Sculpture of Holy Week. *Sixteenth Century Journal*. 1999. Vol. 30, no. 4. P. 1150. URL: <https://doi.org/10.2307/2544681> (date of access: 20.01.2024).

6. Ceferino Giménez Malla. Dicastero delle Cause dei Santi. URL: <https://www.causesanti.va/it/santi-e-beati/ceferino-gimenez-malla.html> (date of access: 15.01.2024).
7. Charette C. d. La diffusion de l'art du second atelier de sculpture de Silos dans le nord de l'Espagne : phd thesis. 2014. 504 p. URL: <http://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01023712> (date of access: 20.01.2024).
8. Cruz J. D. d., Cruz T. J. M. D. d. O catolicismo e a ciganidade brasileira. *Ciganos : olhares e perspectivas*. João Pessoa, 2019. P. 213–228.
9. López-García A., Delibes M. Antonio López-García: Paintings and sculpture. Madrid : Tf. Editores, 2011. 288 p.
10. Mejía A. R. Historias de la Historia de la Iglesia. Madrid : Editorial Vita Brevis, 2011. 338 p.
11. Montero M. P. Los Gitanos de Utrera trasladaron al Beato Ceferino hasta el Santuario de Consolación. *Cofrades De Arahah*. URL: <http://cofradesdearahal.blogspot.com/2016/05/los-gitanos-de-utrera-trasladaron-al.html> (date of access: 15.01.2024).
12. Muro E. T. G. d. Ay, gitano: (Isna, calorro) : biografía de Ceferino Giménez Malla, mártir. Madrid : BAC Popular, 1997. 176 p.
13. Ritchie A. C. Sculpture of the Twentieth Century. *The Art Institute of Chicago Quarterly*. 1953. Vol. 47, № 1. P. 1–10.
14. Sánchez J. La Diócesis de Barbastro-Monzón celebra la festividad de El Pelé. *cadena SER*. URL: <https://cadenaser.com/aragon/la-diocesis-de-barbastro-monzon-celebra-la-festividad-de-el-pele-03052022-166988-radio-huesca/> (date of access: 15.01.2024).
15. Sureda J. Golden age of Spain: Painting, sculpture, architecture. New York : Vendome Press, 2008. 304 p.
16. Talla Del Beato Ceferino Giménez Malla, «el Pelé». Hermandad de Los Gitanos. URL: <http://hermandadlosgitanosmadrid.es/talla-del-beato-ceferino-gimenez-malla-el-pele/> (date of access: 15.01.2024).
17. Webster S. V. Art and ritual in Golden-Age Spain: Sevillian confraternities and the processional sculpture of Holy Week. Princeton, N.J : Princeton University Press, 1998. 298 p.

References:

1. Martini K. M. (2000). *El Pele – romskiy muchenyk*. [El Pelé – Roma martyr]. Romani Yah. Romska narodna hazeta. [in Ukrainian].
2. Sahach H. (2017). *Dukhovna pedahohika liubovi: slovatskyi dosvid*. [Spiritual Pedagogy of Love: Slovak Experience]. *Tavriyskiy visnyk osvity* (1), 78–88. [in Ukrainian].
3. Shmelova T. V. (2018). *Mystetstvo skulptury : navchalno-metodychnyi posibnyk*. [The Art of Sculpture: A Teaching Manual]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. Ivana Franka, 2018. [in Ukrainian].
4. *Beato Ceferino Giménez Malla, el «Pelé», mártir*. [Blessed Ceferino Giménez Malla, the “Pelé”, martyr]. (n.d.). Vangelo del giorno. Retrieved from <https://vangelodelgiorno.org/SP/display-saint/db47e592-8d63-49ce-9609-03fec388fc2c> [in Spanish].
5. Burke, J., & Webster, S. V. (1999). *Art and Ritual in Golden-Age Spain: Sevillian Confraternities and the Processional Sculpture of Holy Week*. *Sixteenth Century Journal*, 30(4), 1150. <https://doi.org/10.2307/2544681>.
6. Charette, C. d. (2014). *La diffusion de l'art du second atelier de sculpture de Silos dans le nord de l'Espagne* [Ceferino Giménez Malla. Dicastery for the Causes of Saints]. [Phd thesis, Université Michel de Montaigne – Bordeaux III]. Retrieved from <http://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01023712> [in French].
7. *Ceferino Giménez Malla*. [Ceferino Giménez Malla]. (n.d.). Dicastero delle Cause dei Santi. Retrieved from <https://www.causesanti.va/it/santi-e-beati/ceferino-gimenez-malla.html> [in Italian].
8. Cruz, J. D. d., & Cruz, T. J. M. D. d. (2019). *O catolicismo e a ciganidade brasileira. Y Gitanos : olhares e perspectivas* [Catholicism and Brazilian gypsyism. Y Gypsies: perspectives and perspectives]. (p. 213–228). Editora UFPB. [in Portuguese].
9. López-García, A., & Delibes, M. (2011). *Antonio López-García: Paintings and sculpture*. Tf. Editores.
10. Mejía, A. R. (2011). *Historias de la Historia de la Iglesia*. [Church History Stories]. Editorial Vita Brevis. [in Spanish].
11. Montero, M. P. (2016). *Los Gitanos de Utrera trasladaron al Beato Ceferino hasta el Santuario de Consolación*. [The Gypsies of Utrera took Blessed Ceferino to the Sanctuary of Consolation]. *Cofrades De Arahah*. Retrieved from <http://cofradesdearahal.blogspot.com/2016/05/los-gitanos-de-utrera-trasladaron-al.html> [in Spanish].
12. Muro, E. T. G. d. (1997). *Ay, gitano: (Isna, calorro) : biografía de Ceferino Giménez Malla, mártir*. [Ay, gitano: (Isna, calorro) : biography of Ceferino Giménez Malla, martyr]. BAC Popular. [in Spanish].
13. Ritchie A. C. (1953). *Sculpture of the Twentieth Century*. *The Art Institute of Chicago Quarterly*, 47(1), 1–10.

14. Sánchez, J. (2022). *La Diócesis de Barbastro-Monzón celebra la festividad de El Pelé*. [The Diocese of Barbastro-Monzón celebrates the feast of El Pelé.]. cadena SER. Retrieved from <https://cadenaser.com/aragon/la-diocesis-de-barbastro-monzon-celebra-la-festividad-de-el-pele-03052022-166988-radio-huesca/> [in Spanish].
15. Sureda, J. (2008). *Golden age of Spain: Painting, sculpture, architecture*. Vendome Press.
16. *Talla Del Beato Ceferino Giménez Malla, «el Pelé»*. [Carving of Blessed Ceferino Giménez Malla, “El Pelé”]. (2016). Hermandad de Los Gitanos. Retrieved from <http://hermandadlosgitanosmadrid.es/talla-del-beato-ceferino-gimenez-malla-el-pele/> [in Spanish].
17. Webster, S. V. (1998). *Art and ritual in Golden-Age Spain: Sevillian confraternities and the processional sculpture of Holy Week*. Princeton University Press.